

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt / Vol: 6, Sayı/Issue: 3, 2017

Sayfa: 1998-2018

Received/Geliş: Accepted/Kabul:

[02-08-2017] – [11-09-2017]

Düşünmeye Teşvik Eden Kur'an Ayetlerinin Eğitsel Değeri (Ğaşıye Suresi 17. Ayet Örneđi)

Nazım BAYRAKDAR

Yrd. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Asst. Prof. Dr., Uşak Uni, Islamic Sciences Faculty

Orcid ID:0000-0002-5500-5170

nazim.bayrakdar@usak.edu.tr

Öz

Kur'an-ı Kerim, insanoğlunun anlam dünyasını şekillendirerek duygu ve davranışlarına istikamet kazandırma maksadıyla indirilmiş bir kitaptır. O'nun, kendini bir hidayet kaynağı olarak nitelendirmesinin anlamı da esasen budur. 'Hidayet kaynağı' nitelemesi, Kur'an ayetlerinin eğitsel açıdan taşıdığı değere işaret etmektedir. Bu durumun müfessirler tarafından ne ölçüde dikkate alındığı, araştırılmaya muhtaç bir meseledir. Bu ihtiyaçtan hareketle yapılan bu araştırmada, "Kur'an ayetlerinin eğitsel açıdan taşıdıkları değerin, seçilen beş tefsir eserine yansıma durumu nedir?" sorusuna cevap aranmıştır. Bir makale çalışması kapsamında, bütün tefsirleri söz konusu açıdan incelemenin mümkün olmadığı açıktır. Bu nedenle araştırma, Ğaşıye Suresi 17. ayet ve beş tefsir eseriyle sınırlandırılmıştır. İncelenecek tefsirler, tanınırlık düzeyi yüksek olan müfessirleri tespit etmek amacıyla İslami İlimler Fakültesi öğrencilerine uygulanan anket çalışmasında ulaşılan sonuçlara göre belirlenmiştir. Seçilen tefsirlerde, Ğaşıye Suresi 17. ayete dair yapılan yorumlar incelenmiştir. İnceleme sonucunda, ayette geçen 'nazar' eylemi ile nelerin hedeflendiği meselesine açıklık getirildiği ancak bu hedefin gerçekleşmesini sağlayacak düşünsel sürecin yeterince aydınlatılmadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kur'an-ı Kerim, akıl, düşünme, tefsir, eğitim, din eğitimi.

Educational Value of Verses the Quran that Encourages to Think

Abstract

The Qur'an is a book that has been downloaded with the purpose of giving direction to the emotions and behaviors of the human being by shaping the world of meaning. This is essentially the meaning of what he describes as a source of guidance. In order for the Qur'an to function as a source of guidance, it is first necessary to understand its verses. The primary sources that must be utilized in the process of understanding the verses are undoubtedly tafsir. However, in the present tafsir works, it is a matter that needs to be investigated to what extent the verse is interpreted and interpreted in terms of looking at human behaviors. In this research, which is based on the need, the answer was searched in the question "What is the value of the Qur'anic verses in terms of educational perspectives, reflection on the Qur'anic works?"

Keywords: Quran, Mind, Think, Tafsir, Education, Religious Education.

Giriş

Dindarlıkta bilinç ve nitelik, özellikle de din eğitimi faaliyeti yürüten ve bu faaliyetlere dair bilimsel araştırmalar yapan kişilerin üzerinde önemle durmaları gereken meselelerin başında gelmektedir. Bilinçli dindarlığa götüren süreçte bireylerin hangi engellerle karşılaştıklarını tespit etmeye yönelik araştırmalar yapmak, ilahiyat fakültelerinde görev yapmakta olan akademisyenlere düşen önemli bir sorumluluktur. Bireyleri şekle / gösterişe yönelten popüler kültürün etki alanını giderek genişlettiği günümüzde bu sorumluluğu yerine getirmenin önemi daha da artmıştır.

Bilinçli dindarlığın, akletme yetisinin nasıl kullanıldığı ile yakın ilişkisi vardır. İnsanları düşünmeye yönelten Kur'an ayetlerinin fazlalığı da bu gerçeğe işaret etmektedir. Söz konusu ayetlerle insanlara, İslam dininin ortaya koyduğu hakikatleri kavrayabilmelerinin ancak akıllarını doğru şekilde kullanmaları ile mümkün olacağı mesajı verilmektedir. İslam dininde sadece akıl sahibi kimselerin sorumlu tutulmalarının anlamı da esasen bu noktada ortaya çıkmaktadır. Akletme yetisi sayesinde birey doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden, faydalıyı zararlıdan ayırt edebilir. Yine akletme yetisi ona, dinin ortaya koyduğu hükümleri anlamlandırma ve doğru şekilde hayata tatbik etme imkânı verir. İnsanoğlunun kendini ve Rabbini tanıması¹; hayatı dini inançlarının perspektifinden yorumlayabilmesi, karşılaştığı sorunlara etkili çözümler üretmesi akletme yetisi sayesinde mümkün olmaktadır.

İslam dininin anlaşılmasında ve yaşanmasında bu kadar önemli olmasına rağmen akıllı, kendisine güven duyulacak bir yeti olarak görmeyen kişiler tarih boyunca olagelmıştır. Akıl, bazen kendi sınırlılığundan, bazen mantıklı düşünme becerilerinin gelişmemiş olmasından, bazen de sahip olduğu sahil bilginin yetersizliğinden dolayı yanlış sonuçlara elbette ulaşabilir ve bireyi yanlış tercihlere sürükleyebilir. Ancak burada asıl problemin akılda değil, akletme yetisinin doğru ve etkili şekilde nasıl kullanılacağını öğrenmeyen bireyde olduğunu belirtmek gerekir.

Akla güvensizliğin dini bir gerekçesi olamaz. Akla güvenilmeyecekse neye güvenilecektir? Vahiy bilgisine sahip olmamız, akıllı kullanarak yeni bilgiler üretmemizin önünde bir engel olarak görülebilir mi? Akıl düşünme ve bilgi üretme sahası, belli alanlarla sınırlandırılabilir mi?

Akıl ile vahyin birbirinin alternatifi olmadığı açıktır. Bunlar olsa olsa birbirinin tamamlayıcısı olarak görülebilir. ² Zira vahyin insanlar için bir anlam ifade etmesi, akıl sayesinde mümkün olmaktadır. Kur'an ayetlerinin muhatabı da zaten akıl sahibi insanlardır. Yüce Allah'ın, insanlardan Kur'an

¹ İmam-ı Azam Ebu Hanife'ye göre yaratıcısını tanımakla sorumlu olan insanoğlunun birinci görevi, akletme yetisini kullanarak varlıklar üzerinde nazar ve istidalde bulunmaktır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Altıntaş, "Ebu Hanife'nin (ö. 150/767) Akıl-Vahiy Anlayışı", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2/1, (2004): 12.

² Fethi Kerim Kazanç, "Selefiyye'nin Nass ve Metot Ekseninde Din Anlayışı ve Sonuçları", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 8/1, (2010): 99.

ayetleri üzerinde düşünmelerini, onlardan dersler çıkarmalarını ve hayatlarını buna göre yaşamalarını murad ettiği apaçık ortadadır. Bu bakımdan rahatlıkla denebilir ki akıl, insanın yüce Allah'a karşı kulluk görevlerini layıkıyla yerine getirebilmesinin olmazsa olmaz unsurlarından biridir.

Aklın en temel fonksiyonu, düşünmedir. Bununla birlikte düşünmesi, aklın işlevini tam manasıyla yerine getirdiği anlamına gelmez. Zira en az düşünme kadar önemli olan bir başka husus, düşünmenin niteliğidir. Yüzeysel düşünmenin, bireysel gelişime yeterince katkı sağlaması beklenmez. Özellikle ciddi meseleler söz konusu olduğunda derin ve çok yönlü düşünme elzemdir. Derin ve çok yönlü düşünmenin ürünü olan fikirler, çözümler, yorumlar, tercihler bireyin yaşam kalitesine katkı sağlaması yönüyle oldukça değerlidir.

İnsanın herhangi bir alanda nitelikli bir düşünme ameliyesi gerçekleştirebilmesi için o alanla ilgi merakını celb eden bazı hususların olması gerekir. Merak, aklın şehveti olup onu düşünmeye yönelten en önemli sâiklerden biridir. Merak duygusunun eşlik etmediği bir düşünme eylemi, yüzeysel kalmaya mahkûmdur. Ayrıca merak, düşünme eyleminin gelişigüzelikten / hedefsizlikten kurtarılmasında da önemli bir işleve sahiptir. Zira merak eden bireyin, öğrenmeyi arzu ettiği bazı hususlar vardır.

Merakın varlığı, merak edilen konularla ilgili zihinde soru işaretlerinin var olduğunun bir delilidir. Zihinde soru işaretleri oluşmamışsa, merakı celb eden bir durum da yok demektir. Dolayısıyla düşünme eylemi, merak etmeyi gerektirdiği gibi merak da sorular sormayı gerektirir. Bu sorular, merakını giderici nitelikte bilgilere ulaşması için bireyin belli bir istikamette harekete geçmesini sağlar. Bu yönelim, onun dini ve ahlaki açıdan sağlıklı şekilde gelişmesi açısından son derece önemlidir.

Müslümanın hayatına yön vermesi gereken ilkelerin, değerlerin ve inanç esaslarının kaynağında büyük ölçüde Kur'an-ı Kerim vardır. Bu anlamda Kur'an-ı Kerim, müminler için bir hidayet kaynağıdır.³ Bu özelliğinin bir gereği olarak Kur'an, muhataplarına varlıklar âlemi ile ilgili bir anlam çerçevesi sunmaktadır. Sunulan bu anlam çerçevesi, insanların hayata daha sağlıklı şekilde bakmalarına; düşüncelerinin, duygularının ve eylemlerinin bir bütün halinde istikrar ve istikamet kazanmasına katkı sağlayıcı niteliktedir. Yanlış anlayışların ve olumsuz davranışların terk edilmesine; olumlu davranışların kazanılmasına katkı sağlamayan bir kitabın 'hidayet kaynağı' olarak nitelendirilmesinin zaten bir anlamı olmayacaktır. Bu

³ Bakara Suresi: 2:97.

bakımdan Kur'an ayetlerinin eğitsel açıdan taşıdığı değer, üzerinde önemle durulması gereken bir mesele olarak akademik camianın önünde durmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'in bireylerin hidayetine vesile olması, elbette kendiliğinden gerçekleşmez. Esasen bu, bir eğitim süreci sonunda gerçekleşebilecek bir durumdur. Zira Kur'an'ın feyzinden istifade edilebilmesi için öncelikle ayetlerinin okunup anlaşılması gerekir. Okunmayan ve anlaşılmayan bir kitaptan davranışlara yön vermesi beklenmez. Kur'an ayetlerini anlama faaliyetinin halis bir niyetle, usulüne uygun şekilde ve doğru kaynaklardan yardım alınmak suretiyle gerçekleştirilmesinin önemini de bu noktada vurgulamak gerekir.

Kur'an ayetlerini anlama gayreti içerisine girilmesi, dindarlığın niteliği açısından oldukça önemlidir. Zira bu süreçte bireyler hayata iman perspektifinden bakabilmeyi öğrenecek, yaratılış gayelerinin ve Allah karşısındaki konumlarının farkına varacak ve ömür sermayelerini en güzel şekilde değerlendirmenin yollarını keşfetme imkânı bulacaklardır. Kur'an-ı Kerim'i dalalet düşmenin önünde aşılmaz bir engel haline getirmenin gerçek anlamı işte tam da bu noktada ortaya çıkacaktır.

Kur'an'ın birçok ayetinde kâinatta bulunan varlıklar ya da yaşanan olaylar konu edilmekte ve insanlardan bunlar üzerinde düşünmeleri istenmektedir.⁴ Bu ayetlerden birinde yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Göklerde ve yeryüzünde nice ayetler vardır ki (henüz iman etmemiş olanlar) onlara yüz çevirerek geçip giderler (onlar üzerinde düşünmez ve onlardan ibret almazlar)."*⁵ Bu ayet-i kerime açıkça göstermektedir ki, müminler açısından göklerde ve yerde sadece bakıp geçilecek, düşünmeye değer olmayan bir varlık yoktur. Kâinata gerçekten bu gözle bakabilen bir Müslümandan sosyal çevresinde bulunan insanlara duyarsız kalması; tabiata zarar verecek davranışlarda bulunması elbette beklenmez.

Kur'an ayetleri üzerine yapılacak kapsamlı ve derin düşünceler, onlardan istifade edilmesi bakımından kuşkusuz oldukça önemlidir. Kâinattaki varlıklardan ve olaylardan bahseden ayetler söz konusu olduğunda bunun önemi daha da artmaktadır. Zira bu kapsamdaki ayetleri anlayabilmek için hem lafızlara hem de lafızların işaret ettiği olguya bir arada bakmak gerekir. Örneğin gece ile gündüzün birbiri ardına gelmesinde akıl sahibi kimseler için alınması gereken ibretler olduğunu belirten ayetlerden⁶ istifade edilebilmesi, sadece ayette geçen lafızlara doğru mana vermekle mümkün olmaz. Bunun için ayrıca 'gece ile gündüzün birbiri ardına gelmesi' olgusunun işaret ettiği hakikatlere de yoğunlaşmak gerekir. Söz konusu olgudan hareketle en azından, 'kâinatta tesadüfe yer olmadığı, her şeyin

⁴ Bu konudaki bazı ayetler için bkz. Al-i İmran Suresi: 3: 191, Yusuf Suresi: 12: 111, Ra'd Suresi: 13: 4, Nahl Suresi: 16: 12, Ankebut Suresi: 29:63.

⁵ Yusuf Suresi: 12:155.

⁶ Bu konudaki bazı ayetler için bkz. Bakara Suresi: 2: 164, Al-i İmran Suresi: 3: 190, Casiye Suresi: 45: 5.

yüce Allah'ın hüküm ve idaresinde bulunup bir düzen içerisinde hareket ettiği' sonucunun akıl yürütmeler yoluyla çıkarılabilmesi gerekir.

Kur'an-ı Kerim'de geçen tefekkür, tezekkür, tefakkuh, teakkul, tedebbür gibi kavramlarla kast edilen mananın, 'yüzeysel bir düşünme eylemi' olmadığı açıktır. Çünkü Kur'an ayetleri, yüzeysel düşünce ile ulaşılamayacak kadar derin manalar ihtiva etmektedir. Bu manaların keşfedilmesinin, ayet-i kerimelerle murad edilen olumlu davranışların kazanılmasına önemli katkılar sunacağına kuşku yoktur.

Kur'an ayetlerini anlama çabası, ayetlerin nüzulünden bu yana kesintisiz şekilde devam edegelmiştir. Bu çabaların en somut ürünü, yüzlerce ciltlik tefsir külliyatıdır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, Kur'an ayetlerini anlama çabası içerisine girenler sadece müfessirler olmamıştır. Farklı alanlarda uzman olan ve hatta hiçbir alanda uzman olmayan Müslümanlar da bu çabadan geri durmamışlardır. Bu çabaları, Kur'an-ı Kerim'e verilen değer ve gösterilen ilginin birer nişanesi olarak değerlendirmek mümkündür.

Kur'an ayetlerinin ya da bunların manaları ile alakalı kitapların okunması, anlaşılması ve hayata tatbik edilmesi eğitsel bir süreci ifade etmektedir. Her eğitim süreci gibi bu süreçte de çeşitli aksaklıklar / sorunlar yaşanabilir. Yüksek din öğretimi kurumlarından mezun olmasına rağmen ayetlerin manasına vakıf olmayan, Kur'an'da ortaya konulan temel ilkeler ve değerler ile bağdaşmayan yorumları din adına sahiplenen kimselerin varlığı, bu sürecin sağlıklı yürümediğini açık şekilde ortaya koymaktadır. Halkımızın önemli bir kesiminin Kur'an'ı sadece sevap / ecir kazanmak maksadıyla okuduğu; ayetlerin manasıyla pek ilgilenmediği herkesin kolaylıkla gözlemleyebileceği bir gerçektir.⁷ Ayet-i kerimelerin manası hakkında çok fazla bilgiye sahip olmasına rağmen ahlak güzelliği bakımından alelade bir insandan farkı olmayan kimselerin varlığı da bu noktada üzerinde düşünülmesi gereken ayrı bir problemdir. Her halükarda problem dönüp dolaşıp Kur'an'ın öğrenilmesi sürecinde yapılan ihmellere, hatalara ve yanlışlara dayanmaktadır. Kur'an'ın kalpler için şifa, gözler için nur, ruhlar için huzur ve davranışlar için istikamet kaynağı bir kitap olma işlevini etkili şekilde yerine getirebilmesi için Kur'an öğretimi hizmetinin daha nitelikli hale getirilmesi şarttır.

Kur'an-ı Kerim'deki her bir sure ile insanlara verilmek istenen bir mesaj, kazandırılmak istenen bir bakış açısı ya da davranış mutlaka vardır. Hatta sureleri oluşturan ayet-i kerimelerden bazıları, ihtiva ettikleri derin ve kapsamlı manalarla başlı başına bir eğitsel değere sahiptir. Bu nedenle her

⁷ Şehabeddin Kırdar, "Kur'an-ı Kerim'i Anlamadan Okuma Sorunu", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, (2013): 47,48.

bir ayetin ya da ayet grubunun, insan davranışlarına bakan yönü ile birlikte ele alınıp yorumlanması önem arz etmektedir. Kur'an'ın indiriliş maksadının gerçekleşmesine katkı sağlaması bakımından, ayetlerin tefsir edilmesi sürecinde aşağıdaki sorulara cevap aranması gerektiği değerlendirilmektedir:

- Bu ayet ya da ayetler ile kazandırılmak istenen bakış açısı nedir?
- Bu ayet ya da ayetler ile hangi yanlış inanç, anlayış ve davranışların düzeltilmesi hedeflenmiştir?
- Bu ayet ya da ayetler ile insanlar hangi olumlu davranışlara yönlendirilmektedirler?
- Bu ayet ya da ayetler ile verilen mesaj, hangi problemlerin üstesinden gelinmesine katkı sağlayacaktır?
- Bu ayet ya da ayetlerden çıkarılabilecek prensipler nelerdir?

Mevcut tefsirlerde bu sorulara cevap teşkil edecek yorumlara yer verilmediği elbette söylenemez. Burada dikkat çekilmek istenen problem, söz konusu sorulara cevap teşkil edecek yorumların bir sistem bütünlüğü içerisinde, herkesin anlayabileceği tarzda ve çok yönlü şekilde yapıp yapılmadığıdır. Kur'an tefsirlerine yönelen insanların, çok da gerekli görmedikleri sayfalar dolusu teknik bilgiler içerisinden işlerine yarayacak / davranışlarına yön verecek mesajları bulmakta güçlük yaşadıkları ortadadır. Kur'an'ın gerçekten anlaşılması kolay bir kitap olduğu ve çok mühim mesajlar içerdiği konusunda insanların tatmin edilmesi bakımından bu güçlüğü mutlaka giderilmesi gerekmektedir.

Bu çalışmada, insanları düşünmeye sevk eden Kur'an ayetlerinin, olumlu davranışların kazanılmasına yapacağı katkı konu edilmiştir. Bu çerçevede, "Kur'an ayetlerinin eğitsel açıdan taşıdıkları değerin, seçilen beş tefsir eserine yansıma durumu nedir?" sorusuna cevap aranmıştır. Birçok Müslümanın okuyup geçtiği / üzerinde pek düşünmediği bir ayetten hareketle söz konusu katkının imkânı irdelenmiştir. Söz konusu ayet ile ilgili değerlendirme yapılırken tefsir kitaplarından istifade edilmiştir. İlgili ayetten hareketle yapılan çıkarımların, Kur'an öğretimi faaliyetlerinin daha nitelikli hale gelmesine katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Bir makale çalışması kapsamında bütün tefsirlerin incelenmesi mümkün olmadığı için beş tefsir eserinin incelenmesi ile yetinilmiştir. İncelenecek tefsirler anket tekniği ile belirlenmiştir. İslami İlimler Fakültesinde okumakta olan 112 öğrenciden, en iyi tanıdıkları beş müfessirin adlarını yazmaları istenmiştir. Anket sonucunda en çok puanı alan beş müfessirin Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942), Seyyid Kutub (ö. 1966), Fahreddin Razi (ö. 1209), İbn Kesir (ö. 1373) ve Süleyman Ateş (d. 1933 - ö. ...) olduğu görülmüştür. Ğaşiye Suresi 17. ayete dair yapılan yorumlar, bu müelliflere ait tefsir eserleri ile sınırlı şekilde incelenmiştir.

II. Kur'an Ayetlerinden İstifade Bakımından Bakışta Derinlik

Kur'an'ın birçok ayetinde kâinat içerisindeki varlıklar konu edilmektedir. Bu ayetlerin bir kısmı güneş, ay ve yıldızlar gibi gök cisimlerinden⁸, bir kısmı bulutlar gibi havada bulunan maddelerden⁹, önemli bir kısmı ise yeryüzünde bulunan dağlardan, denizlerden, bitkilerden, hayvanlardan ve insanlardan¹⁰ bahsetmektedir. Kur'an-ı Kerim, varlıklar âlemini tanıtmak amacıyla indirilmiş bir kitap olmadığına göre bu varlıklardan bahsedilmesinin tek bir gayesi olabilir. O da, insanların varlıklar üzerinde düşünmelerini sağlayarak inanç esasları ile ilgili bilinç düzeylerini yükseltmek, yakînlerini arttırmak ve şüphelerini gidermektir.

İslam inancına göre bütün bu varlıkların yaratıcısı, sahibi ve hâkimi yüce Allah'tır. Bu inanç, kâinatın -içerisindeki bütün varlıklarla beraber- yüce Allah'ın isimlerinin ve sıfatlarının tecelli ettiği bir sanat eseri olduğu anlamına gelmektedir. Kâinatın, tıpkı Kur'an gibi okunup anlaşılması gereken bir kitap olarak görülmesi de bu inancın bir gereği olarak karşımıza çıkmaktadır. Kâinat, imanun takviye edilmesine katkı sağlayacak deliller ya da işaretlerle süslenmiştir. Müminlerden, varlıklar âleminde gözlemledikleri ihtişamdan, ahenkten, düzenden, uyumdan, güzelliklerden, planlılıktan hareketle Allah'ın varlığına, birliğine, kudretine, rahmetine dair çıkarımlarda bulunmaları istenmektedir.¹¹

Varlıklar âleminde hayranlıkla temaşa edilecek nice inceliklerin ve güzelliklerin bulunduğu kuşku yoktur. Ancak bunları fark edebilmek için zaman ayırmak, dikkat kesilmek ve zihni muhakeme yapmak gerekir. Tecrübi bilgilerle de desteklenmesi halinde söz konusu muhakeme, bireyin dini ve ahlaki gelişimine önemli katkılar sunabilir.

Muhakemeye konu edilen alanla ilgili yeterli ve sahih bilgiye sahip olmak, muhakemenin niteliği açısından oldukça önemlidir. Herhangi bir alanda, yüzeysel bilgilere sahip olan kişilerin yapacağı muhakeme ile kapsamlı ve derin bilgilere sahip olanların yapacağı muhakemenin niteliği elbette farklı olacaktır. *"Hiç bilenler ile bilmeyenler bir olur mu?"*¹² ayetine bir de bu açıdan bakmakta yarar vardır.

Düşüncede derinlik, elde edilen yeni bilgilerin, önceki bilgiler, inançlar, değerler ve tecrübelerle ilişkilendirilerek değerlendirilmeye tabi tutulması ile gerçekleşir. Düşünme sürecinde ulaşılan sonuçların özümsemesi, benliğin

⁸ Bu konudaki ayetlerden bazıları şunlardır: En'am Suresi: 6: 97, Hacc Suresi: 22: 18, Fatır Suresi: 35: 13, Fussilet Suresi: 41: 37.

⁹ A'raf Suresi: 7: 57, Ra'd Suresi: 13: 12.

¹⁰ İlgili ayetlerden bazıları için bkz. Nahl Suresi: 16: 15, Neml Suresi: 27: 61, Fatır Suresi: 35: 27, Nisa Suresi: 4: 1.

¹¹ İlgili ayetler için bkz. Al-i İmran Suresi: 3: 190-191, Ankebut Suresi: 29: 44, Rum Suresi: 30: 22-27, Mülk Suresi: 67: 3.

¹² Zümer Suresi: 39: 9.

bir parçası haline gelmesi ve davranışlara yön vermesi ancak bu şekilde mümkün olacaktır. Günümüz Müslümanlarında sıkça görülen iman-amel uyumsuzluğu probleminin önemli nedenlerinden birisi, mevcut bilgiler, inançlar ve değerler arasındaki mantiki bağların güçlü şekilde kurulmuş olmasıdır. Bu bağı kuracak olan, elbette akıldır. Ancak aklın bu işlevini yerine getirebilmesi, iradi bazı çabalar gerektirmektedir. Ayet-i kerimelerden gerekli derslerin çıkarılması da ancak söz konusu iradi çabalar sayesinde mümkün olacaktır.

II.I. Ayetleri Anlama Sürecinde Önemli Bir Adım: Ayetler ile İlgili Kritik Soruları Sorabilme

Kur'an-ı Kerim'de soru kipinde indirilen birçok ayet-i kerime bulunmaktadır.¹³ Yüce Allah'ın ayetlerle sorular sorması, insanları sorunun cevabı üzerinde düşünmeye davet ettiğini gösterir. Dikkatlerin belirli konulara çekilmesi, merak duygusunun canlandırılması, benimsenmiş olan yanlış inanç ve düşüncelere dair zihinlerde soru işareti oluşturulması açısından da bu tür ayetler ehemmiyet arz etmektedir.

Soru kipindeki ayetlerden biri de Ğaşiye Suresinde bulunmaktadır. İlgili ayet-i kerimede şöyle buyrulmaktadır:

"Devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı?"¹⁴

Bu ayet ilk bakışta çok basitmiş gibi görünebilir. Ancak diğer ayetlerle birlikte ele alındığında söz konusu ayetin derin manalar içerdiği rahatlıkla fark edilebilmektedir. Ayet ile ilgili kritik soruların ortaya konulması, ihtiva ettiği hakikatlere ulaşılmasını daha da kolaylaştıracaktır.

Ğaşiye Suresi 17 ayete dair akla ilk planda gelen sorular şunlardır:

Bazı insanlar tarafından hakir görülen bir hayvanın yaratılışına bakmak, yüce Allah tarafından niçin önemli görülmektedir? Devenin yaratılışına bakma, dindarlığın niteliğine ne katkı sağlayabilir? Sürekli göz ününde bulunan bir hayvana bir kere daha bakmanın ne anlamı vardır? Ayet-i kerimede geçen "nazar" kavramı ile kastedilen bakışın hedefi ve niteliği ne olmalıdır?

Söz konusu ayetin ihtiva ettiği manalara ulaşabilmek için genel nitelikteki bu sorulara, aşağıdaki soruların eklenmesi isabetli olacaktır:

- Soru kalıbında gelen bir ayetten sonra, soruya cevap teşkil edecek ayetlere yer verilmemiş olmasının hikmeti neler olabilir? Cevabın insana bırakılmış olması, nasıl izah edilebilir?
- Devenin nasıl yaratıldığına bakmak, hangi gerçeklerin gün yüzüne çıkmasını sağlayacaktır? Dahası bu gerçeklerin gün yüzüne çıkmasının bireye katkısı ne olacaktır?

¹³ Soru kipindeki ayetlerden bazıları için bkz. Bakara Suresi: 2: 170, En'am Suresi: 6: 40, Yunus Suresi: 10: 31, Yasin Suresi: 36: 81.

¹⁴ Ğaşiye Suresi: 88: 17.

- c. Devenin yaratılış özellikleri üzerinde düşünen bazı insanların, onun da tıpkı insan gibi iki gözü, iki kulağı, ağzı, burnu, ayakları olan, yaşayabilmesi için nefes alıp vermesi ve yiyip içmesi gereken bir canlı olduğuna bakarak bütün hayvanların ortak bir atadan geldiği sonucuna ulaşmaları ihtimal dâhilinde değil midir? Ya da devenin yaratılışına bakılarak onun dış görünüm itibarıyla oldukça biçimsiz ve sevimsiz bir hayvan olduğu sonucuna ulaşamaz mı? Devenin yaratılış özelliklerinden, inanç esaslarını destekler nitelikte sonuçlara ulaşabilmek için bahse konu bakışın nasıl yapılması icap etmektedir?
- d. Devenin yaratılışına bakmaya yönelen birey, bu süreçte tespit ettiği hususları nasıl değerlendirecektir? Örneğin devenin çöl sıcağına ve susuzluğa oldukça dayanıklı bir hayvan olduğunu keşfeden insan, ulaştığı bu bilgiyi nasıl yorumlamalıdır?
- e. Devenin yaratılışına bakma sürecinde hangi sorulara cevap aranacaktır?
- f. Yüce Allah, devenin yaratılışına bakmaya yönelterek insanlara, hayvanlar âlemi ile ilgili nasıl bir bakış açısı kazandırmak istemektedir? Bu bakış açısına sahip olmak insanların davranışlarını nasıl etkileyecektir?
- g. Dikkatlerin, devenin nasıl yaratıldığına çevrilmesinin, insanlarda çevre bilincinin gelişmesi bakımından ehemmiyeti nedir?
- h. Bu ayet-i kerimede yüce Allah, hayvanlar arasından niçin deveye dikkat çekmektedir? Hayvanların yaratılışına bakmak, devenin yaratılışına bakmakla mı sınırlıdır? Diğer hayvanların yaratılışlarına da bakmak gerekir mi?
- i. Devenin yaratılışına bakmak, onun mevcut görünümüne bakmakla mı sınırlıdır? Yoksa bu bakışa onun dünyaya geldiği ilk andan itibaren geçirdiği değişim ve dönüşümler de dâhil midir? Hatta bakılan devenin, gelecekte maruz kalacağı değişim ve dönüşümler de bu bakışa konu edilebilir mi?

Söz konusu ayet-i kerimenin, bireylerin anlam ve duygu dünyalarına ve buna bağlı olarak da dışa yansıyan eylemlerine tesir edebilmesi açısından bu sorulara ikna edici cevaplar verilmesi oldukça önemlidir. Ayet-i kerimenin bu sorular çerçevesinde anlaşılmasına çalışılıp tefsir edilmesi, indiriliş amacının gerçekleşmesine önemli katkılar sağlayabilir.

Yüce Allah kuşkusuz hiçbir ayeti boşuna indirmemiştir. “Devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı?” ayetinden, “devenin nasıl yaratıldığına ..... şekilde baksalardı, ... gibi hakikatleri göreceklerdi” manası rahatlıkla çıkarılabilir. Cümlede boş bırakılan yerlerin, tefsir

eserlerinde nasıl doldurulduğu gerçekten merak edilmeye ve araştırılmaya değer bir konudur.

Araştırmanın örneklemini oluşturan beş tefsir eserinde yukarıdaki sorulara cevap mahiyetinde açıklamalara ne ölçüde ve nasıl yer verildiği araştırılmıştır. Yapılan çalışmada yukarıdaki soruların sadece birkaç tanesine cevap mahiyetinde bazı yorumlara yer verildiği görülmüştür. Bu eserlerde genel itibarıyla devenin özelliklerine ve o günün insanı için taşıdığı öneme değinildiği; böyle özellikli ve kıymetli bir hayvanın yaratılışına bakılması durumunda Allah'ın varlığının ve O'na ait sıfatların daha iyi idrak edilebileceğinin vurgulandığı tespit edilmiştir. Örneğin *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsirde devenin güçlü, dayanıklı, munis ve hisli bir hayvan olduğuna vurgu yapılarak böyle bir hayvana dikkatle bakmanın Allah'ın kudretinin anlaşılmasına, kıyamet ve yeniden diriltileme ile ilgili kuşku ve şüphelerin giderilmesine katkı sağlayacağı belirtilmiştir. Ayrıca insanların en yakınlarında bulunan bir hayvan üzerindeki yaratılış inceliklerinin gözlemlenmesinin, yüce Allah'ın kudretinin yeryüzünde nasıl tecelli ettiğinin anlaşılmasını sağlayacağı ve bunun da onları güzel ve yararlı amellere teşvik edeceği vurgulanmıştır. Yaratıcının hükmünü ve kudretini dikkate almayı dünya hayatını ahirete tercih eden gafillerin, bu gafletten kurtulup hakikati görebilmelerinde devenin yaratılışına bakmanın önemli bir rol oynayabileceği mesajı verilmiştir.¹⁵ Bu çerçevede yapılan yorumların, söz konusu ayetin insan davranışlarına bakan yönü ile ele alındığını göstermesi bakımından oldukça değerli olduğunu belirtmek gerekir.

Fi Zilali'l-Kur'an adlı tefsirde devenin o dönemde yaşayan Araplar için taşıdığı önemden dolayı bütün hayvanları temsilen gündeme getirildiği belirtilmiştir. Devenin, yüce Allah'ın bir sanat harikası olduğuna ve bu nedenle de dikkatle bakılması durumunda onun yaratılışında mündemiç bulunan hakikatlerin görülebileceğine vurgu yapılmıştır. Daha sonra ise devenin yaratılış özelliklerinden bazılarının temas edilmiş; söz konusu özelliklerin, içerisinde yaşadığı çevre ve yaratılış gayesi ile uyum içerisinde bulunduğu belirtilmiş; buradan hareketle onun kendi kendine oluşmuş ya da insanlar tarafından yaratılmış olamayacağı, ancak Allah tarafından yaratılmış olabileceği sonucuna varılmıştır.¹⁶ Söz konusu ayet ile ilgili yapılan bu yorumlara genel olarak bakıldığında, tevhit inancını destekleme gibi bir kaygı güdüldüğü hemen fark edilmektedir. Hayata, varlıklara ve olaylara yönelik bir bakış açısı oluşturmanın eğitsel açıdan değeri tartışılmaz.

Tefsiru'l Kur'ani'l-Azim adlı tefsirde de diğerlerinde olduğu gibi devenin bazı özelliklerine ve Araplar için taşıdığı öneme değinilmiştir. Devenin, yüce Allah'ın varlığına ve kudretine delalet eden bir varlık olduğu belirtilmiştir. Söz konusu ayet-i kerimenin cennet nimetlerini anlatan ayetlerin akabinde gelmiş olmasının, insanları cennet nimetlerini yaratmanın yüce Allah için ne

¹⁵ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eskişehir: Nebioğlu Basımevi, (1962): s. 5780-5784.

¹⁶ Seyyid Kutub (2003). *Fi Zilali'l-Kur'an*, (Beirut: Dârü's-Şurûk, 2003): s. 3898.

kadar kolay olduğu konusunda ikna etme amacına matuf olduğu vurgulanmıştır.¹⁷ Bu yorumların, İslam dininin inanç esaslarından bazılarını destekleme gayesine yönelik olarak yapıldığı ortadadır. Kalpte yerleşik bulunan inançların düşünceler, duygular, algılar, tutumlar ve tercihler üzerindeki etkisi dikkate alındığında bu yorumların eğitsel açıdan bir değer ifade ettiği rahatlıkla söylenebilir.

Mefatihü'l-Gayb adlı tefsirde Kadîr, Alîm ve Hakîm olan yüce Allah'ın varlığına ve kıyametin gerçekleşmesine istidlal gayesiyle insanların devenin yaratılışına bakmaya yönlendirildikleri belirtilmiştir. Ayet-i kerimede başka bir hayvanın değil de devenin gündeme getirilmesinin etinden, sütünden, gücünden ve dayanıklılığından yararlanan bir hayvan olması ve buna bağlı olarak da insanlar nazarında taşıdığı kıymetin büyüklüğünden kaynaklanmış olabileceğine temas edilmiştir.¹⁸ İlgili ayetten hareketle Allah ve Ahiret inancını destekleme gayesi, bu tefsirde de rahatlıkla sezilebilmektedir.

Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri adlı eserde ise söz konusu ayette, başka bir hayvana değil de deveye dikkat çekilmiş olmasının nedeni olarak Kur'an ayetlerinin ilk muhatabı olan Arapların yalnız kalıp düşünceye daldıklarında gözlerine en çok ilişen hayvanın deve olması gösterilmiştir. Bu tefsirde de devenin, Arap toplumu için taşıdığı değere vurgu yapılmış, devenin sırtına binen insanların bakış ufkunun genişleyeceği belirtilmiş ve bu durumun yüce Allah'ın yaratma kudreti ve nimetleri konusundaki marifetin artmasına vesile olacağına temas edilmiştir. Son olarak ise devenin yaratılışına bakmanın, hiçbir şeyin başıboş / gayesiz yaratılmadığının; bu dünya hayatından sonra ikinci bir hayatın bulunduğunun idrak edilmesine ve bunun da sorumluluk bilincinin kazanılmasına vesile olacağı belirtilmiştir.¹⁹ Görüldüğü üzere bu tefsirde de ilgili ayet insan davranışlarına bakan yönüyle ele alınıp yorumlanmaya çalışılmıştır.

İncelenen bütün tefsirlerde devenin yaratılışının, Allah ile ilişkisi bağlamında ele alındığı tespit edilmiştir ki bu oldukça doğal ve olması gereken bir durumdur. Yine bu tefsirlerde, devenin yaratılışı üzerinde düşünülerek İslam'ın Allah inancı ile ilgili ortaya koyduğu bazı esasların daha iyi idrak edilebileceği mesajı verilmiştir. Bununla birlikte bu amaçlara ulaşılmasını sağlayacak düşünsel sürecin yeterince aydınlatılmadığı görülmüştür.

¹⁷ Ebû'l-Fidâ, İsmâil b. Kesîr el-Kuraşî İbn-i Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, tahk. Sami b. Muhammed es-Sellame, (Riyad: Dâru Tayyibe, 1999): s. 323.

¹⁸ Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1981): s. 157.

¹⁹ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, (Yeni Ufuklar Neşriyat, trs.): s. 446,447.

II.II. Devenin Yaratılışına Bakmanın Eğitsel Açından Taşıdığı Değer

Kur'an ayetlerine bütün olarak bakıldığında insanların bir yandan her varlığa tekil olarak diğer yandan ise varlıklar âlemine bütüncül olarak bakıp düşünmeye davet edildikleri rahatlıkla görülebilir. Nitekim “*Devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı?*” ayetinden sonra gelen üç ayette insanlar gökyüzünün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine ve yeryüzünün nasıl yayıldığına bakmaya da davet edilmektedirler.²⁰ Tek başına bu ayetler bile varlıklar âleminin keşfedilmeyi bekleyen manalarla dolu olduğunun ve bu manaların keşfedilmesinin, dini inançları destekleyici bir rol oynayacağını anlaşılmaya için yeterlidir. Söz konusu ayetlerden, varlıklara yapılacak tefekkür eksenli bakışların ibadet niteliğinde olduğu sonucunu çıkarmak da mümkündür. Çünkü insanoğlunu bu eyleme davet eden başkası değil, yüce Allah'ın bizzat kendisidir.

Ayet-i kerimede geçen “bakmazlar mı?” ifadesinden, sadece baş gözüyle yapılan yüzeysel bir bakış anlaşılmalıdır.²¹ Zira devenin dört ayaklı, iki kulaklı, hörgüçlü bir hayvan olduğunu fark etmenin bireye kazandıracığı bir şey yoktur. Burada, derin düşüncenin eşlik ettiği bir bakış söz konusu edilmektedir. Derin düşüncenin eşlik etmemesi halinde, görülen şeylerden ibret almak mümkün olmaz. Derin düşüncenin eşlik etmediği bir bakış, esasen akıl sahibi insana da yakışmaz. Bu bakımdan ayet-i kerimede geçen “bakmazlar mı?” ifadesinin, “bakıp düşünmezler mi?” ya da “bakıp ibret almazlar mı?” şeklinde anlaşılması isabetli olacaktır.

İbret alınması gereken nice varlıkla ve olayla sürekli karşı karşıya kalan insanoğlunun bunlara sadece bakıp geçmesi, üzerinde düşünülmesi gereken bir problemdir. Böylesine basit ve sığ bir hayat süren bireylerin yaratılış gayelerine uygun bir hayat sürmeleri ve yaşamdan doyum almaları beklenmez. Zira her şeyin zamanla sıradanlaştığı, hiçbir şeyin uzun süreli bir ilgiye layık görülmediği bir hayatın, yaşanmaya ve katlanılmaya değer olma vasfını zamanla yitirmesi kaçınılmazdır.

Baktığı halde görmemek, gördükleri üzerinde düşünüp onlardan ibret almamak müminlere yakışmayan ve hatta cehennem ehli kişiler için kullanılan bir sıfattır.²² Yüce Allah, akledilmesi için Kur'an-ı Kerim'in Arapça olarak indirildiğini belirtmiştir.²³ A-k-l kelimesi Arapçada bağ kurmak, bağlamak manasına gelmektedir.²⁴ Şu halde akletme fiiliyle eser ile müessir; sebepler ile sonuçlar, delil ile medlul, lafız ile mana, teori ile pratik,

²⁰ Bkz. Çâşiye Suresi 18-20. ayetler.

²¹ Musa Bilgiz, “Kur'an'da Bilgi ve Düşünce Üretimi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1/3, (2012): 80.

²² Bkz. Bakara Suresi: 2:18, A'raf Suresi: 7:179, Furkan Suresi: 25:73, Mülk Suresi: 67:10.

²³ Yusuf Suresi: 12:2.

²⁴ Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, tahk. Ahmed Abdülğafur Attar, (Kahire, 1987): s. 1769; Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdir, 1994): 459.

geçmiş ile bugün ve gelecek arasında bağ kurmanın kastedildiği söylenebilir.²⁵ Dolayısıyla devenin yaratılışı üzerinde akleden insanların devenin yaratılışı ile yaratıcısı olan Allah; devenin yaratılışı ile kendi yaratılışları ve sorumlulukları; devenin yaratılışı ile diğer hayvanların yaratılışı; devenin yaratılışı ile içerisinde yaşadığı fiziki çevre arasında ilişki kurabilmeleri gerekir.

Her bir sanat eserinin üzerinde, sanatkârının düşüncelerine, duygularına ve sanat kabiliyetine işaret eden şekiller / süslemeler bulunur. Bu anlamda her bir sanat eseri, sanatkârının tanıtıcısıdır. Varlıklar âleminin yaratıcısı da yüce Allah olduğuna göre her bir varlığın, yüce Allah'ın tanınması ve O'na olan inancın kuvvet bulması yolunda akla kapı açan bir unsur olarak işlev görmesi mümkündür. Ancak bunun gerçekleşebilmesi için akletme yetisinin devreye sokularak tefekkür sürecinin başlatılması gerekir.

“Devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı?” ayetinden, devenin yaratılışının insanlar için merak edilmeye değer bir konu olduğu sonucu rahatlıkla çıkarılabilir. Bununla birlikte bu, birçok insan için merak edilmeye değer bir mesele olarak görülmeyebilir. Bu durumda, devenin yaratılışına bakmanın ve bu konu üzerinde düşünmenin hangi açıdan ehemmiyet arz ettiğinin ikna edici şekilde ortaya konulması gerekir. Aksi takdirde insanlar, söz konusu ayeti okuyup geçmekle yetinecekler; ayetin feyzinden nasiplenme imkânını büyük ölçüde kaybetmiş olacaklardır.

“Devenin yaratılışına bakmazlar mı?” ayeti, her varlığın görünen yüzünün arkasında, ancak dikkatli bakan gözlerin keşfedebileceği derin manalar bulunduğu gerçeğine işaret etmektedir. Böyle olmasaydı, devenin yaratılışına bakmanın hiçbir anlamı olmazdı. Ayrıca Kur'an'da zikredilen tefekkür, tezekkür, tedebbür, taakkul, tefakkuh gibi zihinsel faaliyetlerin anlam ve değer ifade edebilmesi için kâinattaki varlıkların manalar ve ibretlerle yüklü olması gerektiği de açıktır. Anlaşılan o ki yüce Allah, içerisinde yaşanan çevrede bulunan varlıklara ve yaşanan hadiselerle duyarsız kalınmasından razı değildir. Bu noktada müminlere düşen görev, görünen varlıklar üzerinde bulunan, inanç esaslarını destekler mahiyetteki manaları keşfetme çabası içerisinde bulunmaktır. Söz konusu çabanın, hakikat arayışı ile eşdeğer olduğunu²⁶ ve insanı gerçek anlamda insan yapan değerlerin kazanılmasına önemli katkılar sağlayacağını belirtmek gerekir.

Yüce Allah'ın, *“Devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı?”* ayetinden sonra, devenin yaratılışına bakılması durumunda nelerin görüleceği / açığa

²⁵ Ali Galip Gezgün, “Kur'an'da 'Düşünme' Anlamına Gelen Bazı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, (2014): 145,146.

²⁶ Musa Bilgiz, “Kur'an'da Bilgi ve Düşünce Üretimi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1/3, (2012): 55.

çıkacağı sorusunun cevabını insanlara bırakması oldukça ilginçtir. Demek ki yüce Allah, maksadın hâsıl olması için bunu yeterli görmekte ve insanlara akletme yetilerini kullanarak bu sorunun cevabına bizzat kendilerinin ulaşabilecekleri mesajını vermektedir. Bu yaklaşımın eğitim açısından değeri oldukça büyüktür. Zira cevabına kendi imkânlarıyla kolaylıkla ulaşabilecekleri meseleler hakkında bireylere hazır cevaplar / kalıp bilgiler sunmak, onları ezbere ve düşünme tembelliğine sevk etmek anlamına gelir. Birtakım zihinsel işlemlere yeterince tabi tutulmayacaklarından dolayı bu tür hazır cevapların, bireyler tarafından tam manasıyla anlaşılması ve içselleştirilmeleri de güçleşecektir.²⁷

Herhangi bir konu alanı ile ilgili sürekli hazır cevaplar sunmak, bireyin düşünme ufkunun daralmasına da yol açabilir. Çünkü herhangi bir sorunun kesin cevabının varlığı, meseleye yönelik ilgi ve merakı azaltan bir etkidir. İlgi ve merakın azlığı, düşüncenin yüzeysel kalması, meselenin derinine nüfuz edilememesi sonucunu beraberinde getirir. Böyle durumlarda bireyin anlamlı öğrenmeler gerçekleştirmesi beklenmez.²⁸ Şu hususu da belirtmek gerekir ki, bir kutsal kitabın sınırları içerisinde herhangi bir meselenin bütün ayrıntıları / çıplaklığı ile ortaya konulması zaten beklenemez. Bu bakımdan sorumluluk, akıl sahibi insana aittir. İnsan, Kur'an'ın ortaya koyduğu ilkeler ve değerler çerçevesinde düşünüp araştırmalar yapmak suretiyle bu sorumluluğunun gereğini yerine getirmek durumundadır.

Devenin yaratılışı üzerinde düşünmenin insana ne kazandıracığı sorusuna cevap bulmanın insanlara bırakılmış olması, eğitim alanında son yıllarda revaç bulan yapılandırmacı yaklaşımla gayet uyumludur. Yapılandırmacı yaklaşıma göre birey, herhangi bir bilgiye, varlığa, olaya vs. anlam yüklemeye işini mevcut anlam, değer, inanç, tecrübe dünyasının etkisi altında kalarak ve akletme yetisini kullanarak bizzat kendisi yapar.²⁹ Yine bu yaklaşıma göre birilerinin zihin dünyasında oluşan hiçbir anlam diğer insanların zihinlerine aynen aktarılamaz. Bu nedenle herhangi bir konuda bireylere hazır cevaplar vermek yerine, cevaplara bizzat kendilerinin ulaşmalarına rehberlik yapılması gerekmektedir.³⁰ Diğer ayetlerde verilen mesajların da yardımıyla, deve ile ilgili yapılan gözlemlerden, dindarlığın niteliğine katkı sağlayacak dersler / manalar çıkarılabilecekse, insanlara bu konuda hazır bilgiler vermenin eğitsel açıdan bir değeri yok demektir.

Devenin yaratılışı üzerinde düşünmenin insana ne kazandıracığı sorusuna doğrudan cevap verilmemiş olması, aktif öğrenme modeli ile de gayet uyumludur. Aktif öğrenme, öğrenenin öğrenme sürecinin sorumluluğunu taşıdığı, öğrenene öğrenme sürecinde kendi öğrenmeleri ile ilgili kararlar

²⁷ M.Ş. Aydın, "Din Eğitimi Bireyi Kalıplamamalı", *Diyanet Aylık Dergi*, 212, (2008): 27-29.

²⁸ Anlamlı öğrenmeler ile ezber öğrenmeler arasındaki farklar için bkz. Süleyman Akyürek, *Din Öğretimi*, (Ankara: Nobel Yayınları, 2015): s. 16,17.

²⁹ Eda Erdem ve Özcan Demirel, "Program Geliştirmede Yapılandırmacılık Yaklaşımı", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23, (2002): 82.

³⁰ Mahmut Zengin, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Yapılandırmacı Yaklaşım*, (İstanbul: DEM Yayınları, 2011): s. 88.

alma ve özdüzenleme yapma fırsatının verildiği, öğrenenin birtakım eğitsel etkinlikler yoluyla zihinsel yeteneklerini kullanmaya yöneltildiği bir öğrenme sürecini ifade etmektedir.³¹ Aktif öğrenme modeli bireyin öğrenme sürecinde pasiflikten / edilgenlikten kurtulmasını, hakikate ya da çözüm yollarına ulaşmak için harekete geçip çaba göstermesini gerektirmektedir. Elbette ki bu süreçte onun en büyük yardımcısı akletme yetisidir. Çünkü o, hakikat arayışı sürecinde ulaştığı verileri sürekli akıl süzgecinden geçirmek durumundadır.³² Devenin yaratılışı üzerinde düşünme sürecinde de birey, mevcut bilgilerinden ve araştırmalar sonucunda ulaştığı verilerden hareketle birtakım zihinsel aktiviteler gerçekleştirecek ve böylelikle kendisine fayda sağlayacak manaları bizzat kendi çabaları ile keşfetmiş olacaktır. Bu şekilde gerçekleştirilen öğrenmelerin kalıcılık ve eylemlere yansıma durumu bakımından sağladığı avantajın, cevapların peşin olarak sunulması yoluyla gerçekleştirilen öğrenmelere göre daha büyük olduğu izahtan varestedir.

“Devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı?” ayetinde deveye vurgu yapılmış olması, yüce Allah katında devenin diğer hayvanlardan daha üstün olduğunu göstermez. Çünkü hayvanlar akıl ve irade sahibi varlıklar olarak yaratılmamışlardır. Hayvanlar, yüce Allah tarafından nasıl programlanmışlarsa ona göre yaşayan canlılardır. Bu bakımdan deve ile yılan, koyun ile kurt arasında herhangi bir seviye farkı yoktur. Bununla birlikte insanlar zaviyesinden bakıldığında, hayvanlara yönelik algılar arasında büyük farklılıkların olması kaçınılmazdır. Çünkü tabiatta insanoğluna sevimli gelen, doğrudan fayda sağlayan hayvanlar olduğu gibi onu korkutan ve hatta onun hayatına kast eden hayvanlar da vardır. Deve, birinci grupta değerlendirilebilecek hayvanlardan biridir.

Birey, devenin yaratılışına bakarak onun, insanlar için yaratıldığını kolaylıkla fark edebilir. İdrak edilen bu hakikat, yeryüzünde bulunan her şeyin insanlar için yaratıldığını belirten ayet-i kerime ile gayet uyumludur.³³ İnsanlar için yaratılmış olması, devenin şükür gerektiren nimetlerden biri olduğu anlamına gelir. Deve nimetinden dolayı kalplerde yüce Allah’a karşı şükran hissinin gelişmesi ise devenin yaratılış özellikleri üzerine nitelikli bir düşünme eyleminin gerçekleştirilmesine bağlıdır. Çünkü nimetin önemi idrak edilmeden, nimetin gerektirdiği şükür eyleminin hissederek / içtenlikli bir şekilde eda edilmesi güçtür.

³¹ Kamile Ün Açıkgöz, *Aktif Öğrenme*, (İzmir: Biliş Yayınları, 2009): s. 17.

³² Salih Kalem ve Seval Er, “Aktif Öğrenme Modeliyle Oluşturulan Öğrenme Ortamının Öğrenme, Öğretme ve İletişim Sürecine Etkisi”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi*, 3/2, (2003): 435-437.

³³ Bu konu ile ilgili bkz. Bakara Suresi: 2: 29.

“Devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı?” ayetinin hemen öncesindeki sekiz ayette cennetten ve cennet nimetlerinden bahsedilmesi dikkat çekicidir. Cennet nimetlerinin hemen arkasından devenin yaratılışına vurgu yapılmış olması, devenin o günün insanları için taşıdığı değerın büyüklüğü ile alakalı bir durum olabilir. Yüce Allah, cennette vereceğini vaat ettiği nimetlerle ilgili kalplerdeki kuşkuları gidermek maksadıyla, dünya hayatında verdiği değerli bir nimete vurgu yapmış ve insanlara “dünyada kendileri için yaratılan nimetlere dikkatle bakmaları durumunda, bunları yaratan Allah’a, cenneti ve cennet nimetlerini yaratmanın hiç de ağır gelmeyeceği” mesajını vermeyi murad etmiş olabilir. Söz konusu ayetten murat şayet bu ise ortada eğitim açısından önemli bir durum var demektir. Zira burada henüz görülmemiş, tadılmamış, dokunulmamış olan cennet nimetlerinin anlaşılması için beş duyu ile algılanan ve istifade edilen dünya nimetlerinin referans olarak kullanılma durumu söz konusudur. Bu yaklaşımın bilinenden bilinmeyene, somuttan soyuta, yakından uzağa gibi eğitim ilkeleri ile bağdaşır nitelikte olduğunu belirtmek gerekir.³⁴

Bilinmeyen, tanınmayan, ihtiyaç duyulmayan, ilgi çekmeyen bir hayvan üzerine ideal manada tefekkür yapmak insanın güç yetirebileceği bir iş değildir. Hayatlarının önemli bir bölümünü birlikte geçirdikleri ‘deve’ söz konusu olduğunda ise işin rengi değişmektedir. Çünkü ayetlerin ilk muhatabı olan insanların deve ile ilgili tecrübelerinin olmaması ve deve ile aralarında duygusal bir bağın kurulmamış olması düşünülemez. Deve, onların yılda en az bir defa -kurban bayramlarında- kestikleri ve kalp, ciğer, böbrek, dalak gibi iç organlarını da bizzat müşahade ettikleri bir hayvandır aynı zamanda. Bunların ideal bir tefekkür eylemi için oldukça önemli olduğu açıktır. Bu bakımdan yüce Allah’ın, kullarını tefekkür gibi önemli bir eyleme, en yakınlarında bulunan ve en iyi tanıdıkları varlıklardan başlamaya davet etmiş olmasının eğitim açısından oldukça anlamlı olduğunu belirtmek gerekir.

Cennet nimetlerini tasvir eden ayetlerden hemen sonra insanların, devenin yaratılışı üzerinde düşünmeye sevk edilmiş olması, cennet nimetlerine ve bunların elde edilmesine vesile olacak amellere yönelik bir heves / iştiaak oluşturma açısından da oldukça değerlidir. Zira böylelikle insanların zihinlerinde, “deve gibi oldukça kıymetli bir nimeti yaratan Allah, kendisine kulluk eden kimseler için bundan daha güzelini de elbette yaratacaktır” şeklinde bir mana doğal olarak oluşacaktır. Bu manaya binaen bireylerin, yüce Allah’a karşı kulluk görevlerini daha bilinçli ve güzel şekilde yapmaya yönelmeleri mümkündür.

Devenin yaratılışına bakmak, kuşkusuz onun mevcut durumuna bakmakla sınırlı bir eylem değildir. Zira devenin yaratılışı olmuş bitmiş bir şey değildir. Anne karnında oluşmaya başladığı ilk andan itibaren deve sürekli olarak gelişmekte, değişmekte ve bu durum ölüm anı gelip çatıncaya kadar

³⁴ Bu ilkeler için bkz. Bayram Aşlıoğlu, “Başlıca Öğrenme ve Öğretim İlkeleri”, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, Editör: Mehmet Aslan, (Ankara: Anı Yayıncılık, 2007): s. 34-40.

devam etmektedir. Devedeki söz konusu gelişim ve değişimin yüce Allah'ın yaratması ile meydana geldiği ve nihayet deve için ölümü yaratanın da yine yüce Allah olduğu bir hakikattir. İşte yüce Allah, “devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı?” ayeti ile kullarının bu hakikati kavramalarını murad etmiş olabilir.

Devede cari olan hayat kanunları insan için de geçerlidir. Tıpkı deve gibi insanoğlu da anne rahminde oluşmaya başlamakta, doğmakta, gelişmekte, belli bir süre yaşadıktan sonra hayata gözlerini kapatmaktadır. Devenin yaratılışı üzerine derinlemesine düşünen, onun bir zamanlar ne iken daha sonra ne hale geldiğini fark eden birey, kendisinin de bu noktada deve ile benzer bir süreçten geçtiğini kolaylıkla anlayacaktır. Deveyi yaratanın, ona hükmedenin, onu besleyip geliştirenin ve sonunda onun için ölümü takdir edenin, insanların de yaratıcısı ve yaşatıcısı olduğu gerçeğine kendi gözlemleri ve değerlendirmeleri ile ulaşan birey, imanını takviye etme yolunda önemli bir adım atmış olacaktır.

Devenin yaratılışına bakan bireyin ilk tespit edeceği hususlardan biri, onun insandan çok daha büyük ve güçlü bir canlı olduğudur. Bunu tespit eden insanın kendi kendine şu soruyu sorması gerekir: Benden daha büyük, güçlü ve dayanıklı olan bir hayvan, bana niçin boyun eğip hizmet etmektedir? Devede bulunmayan hangi özel yetiye ya da özelliğe sahibim ki, deve bana itaat etmektedir?

İnsanoğlunda bulunan bu özel yetinin ‘akletme’ olduğunda kuşku yoktur. Akletme yetisine bağlı olarak insan, yeryüzüne halife kılınmıştır.³⁵ Bu konumundan dolayı o yeryüzünde tasarrufta bulunabilmekte, canlı ya da cansız hemen her varlıktan istifade etme imkânı bulabilmektedir. Bu bakımdan söz konusu ayet üzerinde yapılacak nitelikli bir tefekkürün, yeryüzüne halife olma bilincinin kazanılmasına ve böylelikle de halife olma sorumluluğu ile hareket edilmesine katkı sağlaması mümkündür.

İnsanoğlu da deve gibi bir canlıdır. Ama o, deveden çok daha üstün ve donanımlı bir varlıktır. Devenin yaratılışı üzerinde düşünen insanoğlu, deveden farklı ve üstün bir varlık olduğunu kolaylıkla anlayacaktır. Bu süreçte o, hayatını deve gibi bağımlı ve basit yaşamaması gerektiğini de fark edecektir. Özgürlüğüne ve kendi ayakları üzerinde durabilmesini sağlayacak donanıma sahip olmasına rağmen develer gibi birilerinin güdümünde yaşamamanın; akletme yetisine sahip olmasına rağmen bunu yeterince ve gerektiği şekilde kullanmayıp deve gibi plansız, programsız ve gününbirlik yaşamamanın ne kadar yanlış olduğunu anlamak da onun için hiç de zor olmayacaktır. Görüleceği üzere devenin yaratılışına bakmak, kendi

³⁵ İnsanoğlunun yeryüzüne halife kılınması ile ilgili ayet için bkz. Bakara Suresi: 2: 30.

yaratılışımız ile ilgili bazı gerçeklerin farkına varmamız açısından ehemmiyet arz etmektedir.

Devenin yaratılışına bakılarak esma-i ilahiyeye dair bazı sonuçlara ulaşmak da mümkündür. İnsan vücudunun ihtiyacı olan bazı besinlerin deveden elde edilen ürünlerle karşılanması, 'Rezzak' ve 'Muhyi' isimlerini; devenin sahip olduğu güç ve dayanıklılık sayesinde insanoğlunun işinin kolaylaşması, 'Rahman' ve 'Hafız' isimlerini; devenin çöl şartlarına uyum sağlayabilecek özelliklerle donatılmış olması 'Hakîm' ve 'Kadîr' isimlerini hatırlatır. Allah'ın isimlerini bilen ve bunlara inanan insanların, bu isimlerin varlıklar üzerindeki yansımalarını görmeleri, kalplerindeki imanın tazelenip güç kazanmasına vesile olabilir. Varlıklar üzerinde tecelli eden esma-i ilahiyeyi seyretmenin zevkine varılması halinde, yüce Allah'ı unutup gaflete düşme tehlikesi de büyük ölçüde bertaraf edilmiş olacaktır. Ulaşılan bu seviyenin, dinin yasakladığı fiillerden uzak durma açısından önemi son derece büyüktür.

Yüce Allah'ın yarattığı varlıklar, yaratacağını vaat ettikleri için birer referans teşkil etmektedir. Nitekim ölüleri yeniden diriltmenin, yüce Allah için hiç de zor olmadığı konusunda insanları ikna etmek üzere bazı ayetlerde insanoğlunun ilk yaratılışına³⁶ ya da anne rahmindeki oluşumuna³⁷, bazılarında ise göklerin ve yerin yaratılışına³⁸ vurgu yapılmıştır. Hatta bazı ayetlerde, bahar mevsiminde toprakta meydana gelen canlanmaya işaret edilerek öldükten sonra yeniden diriltmenin somut örnekleri gösterilmiştir.³⁹ Bu ayetlerle insanlara, dikkatle bakmaları durumunda kâinata bulunan bütün varlıkları yaratanın Allah olduğu, Allah'ın kudretinin nihayetsiz olduğu ve bu nedenle de Allah tarafından yaratılacağı belirtilen Kıyamet ve yeniden diriltme gibi hadiselerle şüphe ile yaklaşmaya gerek olmadığı mesajının verildiği açıktır. Ancak mesajın net olması, hedefine ulaşması için yeterli değildir. Söz konusu mesajın, muhataplar tarafından doğru anlaşılması ve gereğinin yapılması için varlıklar âlemine bakışın mahiyetine dair kılavuz niteliğinde bilgilere ihtiyaç vardır. Bu tür bilgilerin bulunması gereken eserlerin başında ise tefsir kitapları gelmektedir.

Devenin yaratılışı üzerinde nitelikli bir düşünme eylemi gerçekleştirmek, insanoğlunun istikamet kazanmasına katkı sağlayan bir etkinlik ise, din eğitimi sürecinde bu tür düşünsel etkinliklere mutlaka yer verilmesi icap eder. Ancak bu tür etkinliklerin deve özelinde gerçekleştirilmesinin şart olmadığını da belirtmek gerekir. Öğrencilerin hayatında hangi hayvanın yeri daha fazla yer kaplıyorsa, hangi hayvan ile aralarında duygusal bir bağ mevcutsa, düşünme eyleminin nesnesi olarak o hayvanın seçilmesi eğitim açısından daha uygun olacaktır.

³⁶ Yasin Suresi: 36: 78,79.

³⁷ Hacc Suresi: 22: 5.

³⁸ Ahkaf Suresi: 46: 33.

³⁹ Fussilet Suresi: 41: 39.

Din eğitimi sürecinde, hayvanlar üzerinde düşünme etkinliklerinin gerçekleştirilmesi, çevre bilincinin kazanılmasına katkı sağlayabilir. Çünkü öğrenciler, bu tür etkinlikler sayesinde hayvanları çeşitli yönleriyle tanıma ve onlarla ilişkilerini sağlıklı bir zemine oturtma imkânı elde etmiş olacaklardır. Düşünme etkinliğine konu edilen hayvanın, yüce Allah tarafından yaratılmış olduğunun ve bir hikmete binaen yaratıldığının fark edilmesi bile bu noktada önemli bir kazanç olacaktır.

Sonuç

Halkımızın büyük bir kısmının, Kur'an'ın indirildiği dile yabancı olduğu bir gerçektir. Bu durum, tefsir alanında yazılan eserleri halkımız için daha da önemli kılmaktadır. Tefsir alanında yazılıp günümüze kadar ulaşmış eserlerin önemli bir boşluğu doldurduğunda kuşku yoktur. Ancak günümüzde, insanların bu eserlerden istifade etmelerinin önünde bazı engeller olduğu da açıktır. Bu engellerden bir kısmı bireyden, bir kısmı toplumsal şartlardan, bir kısmı tefsirlerin niteliğinden, bir kısmı da tercüme hatalarından kaynaklanmış olabilir. Kaynağı ne olursa olsun bu engellerin tespit edilmesi ve çözümü için fikirler üretilmesi önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, halkımız arasında tanınırlık düzeyi diğerlerine göre nispeten yüksek olduğu söylenebilecek beş müfessire ait tefsir eserinde, Çaşiyeye Suresi 17. ayete dair yapılan yorumlar incelenmiştir. Yapılan incelemede, 'nazar' kavramıyla ifade edilen eylem ile nelerin hedeflendiği meselesine açıklık getirilmesine rağmen bu hedeflere ulaşılmasını sağlayacak düşünsel sürecin yeterince aydınlığa kavuşturulmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bunun, söz konusu eserler açısından bir eksiklik olup olmadığı elbette tartışılabilir. Ancak ilgili ayetin eğitsel açıdan taşıdığı değerlerin pratikte bir karşılığının olabilmesi için, yazılacak tefsirlerde bu hususun dikkate alınmasının isabetli bir tercih olacağına kuşku yoktur.

Her varlık gibi deve de yüce Allah'ın bir sanat eseridir. Bu bakımdan o, esma-i ilahiyenin ve sıfat-ı sübhaniyenin tecelli ettiği varlıklardan biri olarak görülebilir. İnsanoğlu, devenin yaratılışına ibret nazarıyla baktığında Allah'ın varlığına, birliğine, kudretine, ilmine, iradesine, rahmetine dair nice çıkarımlarda bulunabilir. Derin düşüncenin ürünü olan bu çıkarımlar sayesinde o,

- İnanç esasları ile ilgili kalbinde beliren şüphelerin üstesinden gelebilir.
- Allah'ın yakınlığını daha iyi hissedebilir.
- İbadetlerindeki ihlası ve huşusu daha artabilir.
- Takva duygusu daha da gelişebilir ve böylelikle Allah'ın çizdiği sınırların dışına çıkmama konusunda daha büyük bir hassasiyet göstermeye başlayabilir.

Görüldüğü üzere bunların hepsi birer davranış değişikliğini ifade etmektedir. Bu bakımdan mesele, eğitim ve özellikle de din eğitimiyle doğrudan ilişkilidir. Yüce Allah'ın, devenin yaratılışına bakmaya teşvik ederek kullarının düşüncelerinde, duygularında ve inançlarında olumlu yönde değişimler meydana gelmesini murad ettiği açıktır. Bu bakımdan söz konusu ayet ile ilgili yorumların, bireylerin olumlu davranışlar kazanmalarına katkı sağlayacak nitelikte olması ehemmiyet arz etmektedir.

Kaynakça

- Açıkgoz, Kamile Ün, *Aktif Öğrenme*, İzmir: Biliş Yayınları, 2009.
- Altıntaş, Ramazan "Ebu Hanife'nin (ö. 150/767) Akıl-Vahiy Anlayışı", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2/1, (2004): 3-22.
- Akyürek, Süleyman, *Din Öğretimi*, Ankara: Nobel Yayınları, 2015.
- Aşlıoğlu, Bayram, "Başlıca Öğrenme ve Öğretim İlkeleri", *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, Editör: Mehmet Aslan, Ankara: Anı Yayıncılık, (2007): ss. 34-40.
- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, trs.
- Aydın, M. Şevki, "Din Eğitimi Bireyi Kalıplamamalı", *Diyanet Aylık Dergi*, 212, (2008): ss. 26-30.
- Bilgiz, Musa, "Kur'an'da Bilgi ve Düşünce Üretimi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1/3, (2012): 53-86.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, tahk. Ahmed Abdülğafur Attar, Kahire: 1987.
- Erdem, Eda ve Özcan Demirel, "Program Geliştirmede Yapılandırıcılık Yaklaşımı", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23, (2002): 81-87.
- Gezgin, Ali Galip, "Kur'an'da 'Düşünme' Anlamına Gelen Bazı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, (2014): 133-174.
- İbn-i Kesir, Ebû'l-Fidâ, İsmâil b. Kesîr el-Kuraşî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, tahk. Sami b. Muhammed es-Sellame, Riyad: Dâru Tayyibe, 1999.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.
- Kalem, Salih ve Seval Er, "Aktif Öğrenme Modeliyle Oluşturulan Öğrenme Ortamının Öğrenme, Öğretme ve İletişim Sürecine Etkisi", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi*, 3/2, (2003): 433-461.
- Kazanç, Fethi Kerim, "Selefiyye'nin Nass ve Metot Ekseninde Din Anlayışı ve Sonuçları", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 8/1, (2010): 93-121.
- Kırdar, Şehabeddin, "Kur'an-ı Kerim'i Anlamadan Okuma Sorunu", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, (2013): 31-54.
- Kutub, Seyyid, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'ş-Şurûk, 2003.

Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu'l-Gayb*, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1981.

Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eskişehir: Nebioğlu Basımevi, 1962.

Zengin, Mahmut, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Yapılandırmacı Yaklaşım*, İstanbul: DEM Yayınları, 2011.

"İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi"
"Journal of the Human and Social Sciences Researches"
[itobiad-e-issn: 2147-1185]

Cilt: 6, Sayı: 3
Volume: 6, Issue: 3
2017

[2018]